

JERZY DYBAŁA

PLAC LITEWSKI W LUBLINIE

DZIEJE ZABUDOWY I ZAŁOŻENIA URBANISTYCZNEGO ¹⁾

I

Plac Litewski w Lublinie, jako zagadnienie wyodrębnione, nie posiadał dotychczas żadnego opracowania, jednakże jako miejsce upamiętnione pomnikiem Unii Lubelskiej, szeregiem zabytkowych budowli i wreszcie stanowiące centrum i niejako salon Lublina, znajdowało mniej lub więcej obszerne wzmianki w wielu publikacjach o tym mieście.

Sprawa większości zachowanych w obrębie placu Litewskiego budowli zabytkowych przedstawia się względnie jasno. Źródła do poznania ich losów stanowią chociażby liczne przewodniki, a najwartościowsze z nich, jak: pałac Lubomirskich (zwany Radziwiłłowskim), pałac Czartoryskich, oraz kościół oo. kapucynów posiadają własne opracowania monograficzne w postaci prac magisterskich pisanych w Katedrze Historii Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej Wydziału Humanistycznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Pałac Lubomirskich uzyskał ostatnio wartościowe opracowanie M. Kurzątkowskiego ²⁾.

Znacznie skromniej przedstawiają się materiały dotyczące rozwoju przestrzennego omawianego placu. Roli tej nie mogą w tym wypadku spełniać stare monografie i przewodniki, które poza głośnymi często wzmiankami o poszczególnych obiektach nie uwzględniają ciągłości zachodzących tu zjawisk formalnych i przestrzennych.

Jednymi z pierwszych, ale potraktowanymi skrótowo opracowaniami dotyczącymi rozwoju przestrzennego Lublina są: C. Gawdzika *Rozwój urbanistyczny starego Lublina* ³⁾ oraz W. Kalinowskiego i St. Trawkow-

¹⁾ Niniejszy artykuł oparty jest na pracy magisterskiej pod tym samym tytułem, napisanej przy Katedrze Historii Sztuki Średniowiecznej i Nowożytnej Wydziału Humanistycznego KUL w Lublinie pod kierunkiem Doc. dr A. Maślińskiego w roku 1969. Z braku miejsca przedstawiamy dzieje placu Litewskiego do 1939 r.

²⁾ *Pałac Radziwiłłowski w Lublinie*. oprac. P.D.N.H. PKZ Warszawa 1966 r. (maszynopis).

³⁾ „Ochrona Zabytków” 1959 nr 3 s. 143—160.

skiego *Przebudowa Lublina w Królestwie Kongresowym w latach 1817—1820*⁴.

Obszerniejszą pracę poświęconą urbanistyczno-architektonicznemu rozwojowi Lublina, stanowi wydany w r. 1959 *Lublin* H. Gawareckiego i Cz. Gawdzika. Z uwagi na szeroki zakres, a jednocześnie popularny charakter tej pracy i tu znajdujemy niewiele interesującego nas ściśle materiału. Równie mało wiadomości do dziejów placu wnoszą ostatnie opracowania zbiorowe w rodzaju *Dzieje Lublina* (t. I, Lublin 1965 r.) i *Lublin 1317—1967* (Lublin 1967 r.), posiadające głównie charakter historyczny.

Podstawowe materiały dotyczące okresu właściwego powstania założenia zwanego dziś placem Litewskim, zawierają akta Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych (KRSW), przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie.

Jako źródło pomocne do poznania XIX-wiecznego Lublina należy wymienić również pamiętniki i wspomnienia, jak np.: J. U. Niemcewicza, Stanisława Krzesińskiego, czy też Seweryna Liniewskiego, gdzie znajdujemy m. in. krótkie wzmianki dotyczące wyglądu omawianego placu.

Od lat siedemdziesiątych minionego wieku informatorem wydarzeń, mających m. in. swoje odbicie w rejonie placu Litewskiego, jest miejscowa prasa.

Uwzględniając powyższe materiały stosunkowo czytelnie zarysowało się zagadnienie rozwoju placu i jego obudowy od czasu jego właściwego powstania w dwudziestych latach XIX wieku. Znacznie mniej znane były wcześniejsze dzieje tego terenu. To też niezwykle cennym uzupełnieniem źródeł pisanych stały się dość licznie zachowane, a rzadko wykorzystywane stare plany Lublina. Dopiero analiza tych planów w powiązaniu ze wspomnianymi źródłami, pozwoliła odtworzyć mało znany okres pierwszej, spontanicznej i bezplanowej fazy ukształtowania i zabudowy omawianego placu.

W ten sposób zostały połączone rozpowszechnione tradycją XVI-wieczne wydarzenia, tworzące początek historii placu Litewskiego, z jego dniem dzisiejszym.

II

Plac Litewski w Lublinie znajduje się na terenie dawnego przedmieścia lubelskiego zwanego Krakowskim. Przedmieście to, którego po-

⁴ Tamże, s. 161—169.

czątki można odnosić do przełomu XIV/XV w., powstało na przedpolu zachodniej bramy miejskiej prowadzącej na stary trakt krakowski, od którego wzięło swoją nazwę. Jak wykazuje lokacja pierwszych wzniesionych poza murami budowli sakralnych⁵, w początkowej fazie swojego rozwoju narastało ono w kierunku południowo-zachodnim, wzdłuż wspomnianego traktu przebiegającego ówczesnie dzisiejszą ulicą Narutwicza. Niewątpliwie duży wpływ na kierunek dalszego rozwoju tego przedmieścia miało ustalenie w r. 1450 nowej drogi dla handlu ze Wschodem, która przez Lublin, Kazimierz i Radom prowadziła w kierunku Poznania i Wrocławia⁶. Dominujące znaczenie uzyskuje teraz droga przebiegająca wprost na zachód od miasta, tj. dzisiejszą ulicą Krakowskie Przedmieście, i dalej obok kościoła Św. Krzyża⁷. W konsekwencji od 2. poł. XV w. punkt ciężkości zabudowy omawianego przedmieścia zaczął przenosić się w rejon dzisiejszej ulicy Krakowskie Przedmieście, a tym samym i w rejon interesującego nas placu.

Okres rozkwitu gospodarczego i wzrostu znaczenia politycznego, jakim był dla Lublina w. XVI, przyniósł intensyfikację jego zabudowy, na którą nie było już miejsca w obrębie murów. Mimo istniejących już w tym czasie innych skupisk osadniczych, najbardziej zabudowywało się przedmieście Krakowskie. Rozpoczął się tu okres szybkiego, ale chaotycznego rozwoju. Postępująca zabudowa, a więc i parcelacja terenów miejskich, a potem i klasztornych, pomijając ujemne skutki gospodarcze dla miasta, przyczyniała się do powstawania nowych układów własnościowych i przestrzennych, które nie były wynikiem świadomej myśli urbanistycznej, a tylko w miarę funkcjonalnym podziałem umożliwiającym komunikację pomiędzy nowo powstałymi działkami, nawiązującym do naturalnej istniejącej tu z dawna sieci drożnej. Teren dzisiejszego placu Litewskiego w XVI w. znajdował się pomiędzy ograniczającym go od południa głównym traktem handlowym miasta (dzisiejszą ul. Krakowskie Przedmieście), a przebiegającą od północy, niewątpliwie starą drogą, biegnącą wzdłuż posiadłości świętoduskich i łączącą z miastem powstałą jeszcze w XV w. osadę, znaną pod późniejszą nazwą, Wieniawy.

⁵ Kościół i klasztor oo. brygittanów 1412—1426 r. na miejscu kaplicy św. Barbary z 1396 r., kościół Św. Ducha 1419—1421 r. przy istniejącym tu już wcześniej szpitalu, oraz kościół i klasztor oo. bernardynów 1458 r., które z pewnością nie powstawały w zupełnym pustkowiu.

⁶ K. Myśliński. *Czasy walki o samorząd*. W: *Dzieje Lublina*. T. 1. Lublin 1965 s. 68.

⁷ Kościół Św. Krzyża (dziś Kaplica KUL) ufundowany został w r. 1434 przy istniejącym tu już ówczesnie trakcie.

*

Pierwsze wiadomości, dotyczące bezpośrednio terenu dzisiejszego placu Litewskiego, przynosi dopiero rok 1569. Był to rok szczególnie ważny dla Lublina, rok Unii Lubelskiej i hołdu pruskiego. Miejsce to, według tradycji przekazanej nam przez dziewiętnastowiecznych pamiętnikarzy i monografistów Lublina, miało być terenem, na którym obozowała przybyła na obrady Sejmu litewska szlachta⁸. Informację tę wielu autorów uzasadnia wzmianką o istnieniu tu już ówczesnie pałacu Radziwiłłów, wniesionym jakoby w wianie Zygmunta Augustowi przez Barbarę Radziwiłłówną⁹.

O ile pierwsza z nich, mimo braku udokumentowania, pozostawiła po sobie ślad w postaci obecnej nazwy placu — o tyle drugą, dotyczącą pałacu Radziwiłłów, w konfrontacji z dzisiejszym stanem badań¹⁰ można chyba uznać za fikcję literacką powtarzaną bezkrytycznie przez kolejnych dziewiętnastowiecznych monografistów-amatorów. Dzisiaj wiemy, że w miejscu rzekomego pałacu Radziwiłłów rzeczywiście istniała już w 2. poł. XVI w. nieznaną nam bliżej budowla. Był to dwór należący do 1588 r. do wojewody lubelskiego Mikołaja Firleja i pozostający w rękach jego rodu do końca tego wieku¹¹. W 1601 r. właścicielem jego stał się wojewoda podlaski i wołyński Janusz Ostrogski-Zasławski¹².

Istotnym, bo bezspornym faktem tworzącym początek dziejów omawianego placu jest wystawienie tu, prawdopodobnie na życzenie Zygmunta Augusta, pomnika upamiętniającego Unię Lubelską z 1569 r. Niestety mimo tego, że pomnik ów przetrwał do początku XIX w. (1820), całkowity brak źródeł ikonograficznych sprawia, że posiadamy o nim tylko przybliżone wyobrażenie. O wyglądzie jego ogólnikowo i niezbyt

⁸ S. Z. Sierpiński. *Obraz miasta Lublina*. Warszawa 1839 s. 26; K. Boniewski. *Lublin w pamiątkach 1858*. Wojew. Archiw. Państw. w Lublinie (dalej WAPL) rkps 3017 s. 179. Wł. Zieliński (*Monografia Lublina*. T. 1. Lublin 1878 s. 55) pisze: „[...] Litwini obozem całym zajęli plac obok drogi prowadzącej do Kościoła Św. Krzyża wzniesionym [...] obok traktu Krakowskiego [...]”, natomiast *Dziennik Sejmu Unii 1596* (Bibl. Publ. im. H. Łopacińskiego w Lublinie /dalej Bibl. Łop./ rkps 1962 s. 57) pisze o Litwinach, iż „[...] po wsiach stoją [...]”.

⁹ W. Kamieński. *Przypadki lubelskie*. Lublin 1810 s. 27; J. H. K[rasieński]. *Przewodnik dla podróżujących w Polsce* [...] Warszawa 1821 s. 20; Sierpiński, jw. s. 58. Boniewski, (jw. s. 239) podaje bez udokumentowania 1522 r. jako datę budowy pałacu przez Mikołaja Radziwiłła Kanclerza Wielkiego Litewskiego. Por. też: Zieliński, jw. s. 58; M. Ronikerowa. *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*. Warszawa 1901 s. 211 i in.

¹⁰ Kurzątkowski, jw.

¹¹ Tamże, s. 26.

¹² Tamże.

zgodnie wspomina wielu autorów¹³. Najwięcej szczegółów podaje zasłużony badacz przeszłości Hieronim Łopaciński, który na podstawie (zaginionej dziś) kroniki oo. kapucynów podaje, iż „[...] była to kolumna czworoboczna, mająca 12 łokci wysokości, zbudowana z kamienia i cegły i nakryta dachówką. W kolumnie była nisza, w której stały dwa kamienne posągi, jedni twierdzą, że [...] Polaka i Litwina w uścisku przyjacielskim, inni że był to Władysław Jagiełło i Królowa Jadwiga [...]”¹⁴. Nawet ten skąpy i ogólnikowy opis pozwala stwierdzić, że nie odznaczał się on zbyt dużą oryginalnością, a formą swoją przypominał raczej spotykane do dziś jeszcze przydrożne kapliczki.

Należy wspomnieć, iż niektórzy dziewiętnastowieczni autorzy podają także teren placu Litewskiego jako miejsce hołdu złożonego Zygmunтови Augustowi przez księcia pruskiego Alberta Fryderyka. Bardziej miarodajne w tym względzie są relacje naocznych świadków tego wydarzenia.

Jeden z uczestników tej uroczystości, Włoch Aleksander Gwagnin, podaje tylko, że hołd ów odbył się na przedmieściu Lublina¹⁵. Według jego relacji król przybywszy „[...] z zamku [...] wszedł do jednego domu przeciwko majestatowi na to porządnie sposobionego”¹⁶, aby się przebrać w uroczysty strój. Gdy tego dokonał „[...] dopiero z onego dworu wychodził [...]” Po odbytej uroczystości król „[...] na zamek wrócił [...]”¹⁷.

Inny świadek tych wydarzeń, Jan Ponętowski o miejscu hołdu pisze:

[...] Majestat zbudowano ozdobny Królowi
Na przedmieściu lubelskim, tu ku Krakowowi [...]

Nie ma więc wątpliwości, że miejscem tego wydarzenia było przedmieście Krakowskie. Wydaje się, że mogą być brane pod uwagę tylko dwa miejsca na tym przedmieściu pozwalające na rozwinięcie całej scenarii tej uroczystości: plac przed bramą Krakowską lub właśnie teren placu Litewskiego. Przyjęcie tej drugiej ewentualności, w połączeniu z relacją Gwagnina, pozwalałaby skojarzyć ów dwór naprzeciw „majesta-

¹³ Krasiński, jw. s. 80; Sierpiński, jw. s. 58; Boniewski, jw. s. 179; Zieliński, jw. s. 58; M. Ronikerowa, jw. s. 211; i in.

¹⁴ H. Łopaciński. *Pomnik Unii w Lublinie 1569, 1825/6, 1905*. „Tygodnik Ilustrowany” 1906 nr 3 s. 42.

¹⁵ A. Gwagnin. *Kronika Sarmacji Europejskiej*. Kraków 1860 s. 305: „[...] nagotowany był majestat Królewski na przedmieściu [...] gdzie się ludzi wielka wielkość zebrała, napelnily się wszystkie drogi i ścieżki, któredy miał Król na majestat wchodzić [...]”.

¹⁶ Tamże, s. 305.

¹⁷ Tamże, s. 307.

¹⁸ J. Ponętowski. *Sejm walny koronny lubelski przez J.K.M. złożony 1569*. Kraków 1859 s. 31.

tu” z rzekomym mieszkaniem królewskim — pałacem Radziwiłłów. Być może ów opis w połączeniu z reliktem w postaci pomnika Unii podziałał twórczo na wyobraźnię pierwszych monografistów Lublina.

Podsumowując początek dziejów placu Litewskiego musimy uznać, że miejsce to było niewątpliwie związane z wydarzeniami lubelskimi 1569 roku, czego dowodem było wystawienie tu pomnika będącego niejako ich symbolem.

*

Następne dziesięciolecia XVI w. nie pozostawiły przekazów mogących wiązać się bezpośrednio z interesującym nas terenem. Ustanowienie Lublina w 1578 r. siedzibą Trybunału Koronnego przyczyniło się do dalszej zabudowy przedmieścia Krakowskiego, posiadającego do tego najlepsze warunki fizjograficzne. Powstawały tu dwory i pałace zjeżdżającej się na sądy szlachty i magnatów, a także karczmy i zajazdy obsługujące uboższą szlachtę i przyjezdnych kupców. Jednym z głównych kierunków zabudowy był Żmigród oraz trakt biegnący dzisiejszą ulicą Krakowskie Przedmieście, a więc i okolice dzisiejszego placu Litewskiego¹⁹. Kolejne znane wydarzenia dotyczące omawianego terenu odnoszą się do pierwszej połowy XVII w., kiedy to w związku ze zmianą zasad fortyfikacji miast i dla osłony przedmieścia Krakowskiego wzniesiono od jego zachodu kolejno dwie linie szańców ziemnych z bastionami i murowanymi bramami. Przebieg obu linii wspomnianych fortyfikacji przekazał nam pierwszy, zachowany całościowy plan Lublina wykonany w r. 1716 przez C. d'Orxera²⁰ — (il. 1). Widzimy tu, że pierwszą linię wałów wzniesiono na wysokości dzisiejszego placu Litewskiego bezpośrednio poza dawnym dworem Firlejów. Ciągnęły się one na północ od placu ku bagnistej dolinie Czechówki, na południe zaś ku wąwozowi schodzącemu w dolinę Bystrzycy w miejscu dzisiejszej ul. Górnej. Przybliżony okres powstania owych wałów określają *Akta Komisji wyznaczonej przez Zygmunta III w r. 1614 [...]* nakazującej „aby Panowie mieszcianie Lubelscy okopy zaczęte około przedmieścia kończyli [...]”²¹ oraz przedstawiona na sejmie warszawskim w r. 1620 „municja miasta Lublina” świadcząca, „iż w terażniejszych niebezpieczeńściach miasto Lublin okopy, baszty, wały i bramy nowe wielkim kosztem swoim i pra-

¹⁹ Stan zabudowy przedmieścia Krakowskiego, która w większości powstała w XVI w. przedstawia sztych A. Hogenberga w dziele J. Brauna. *Theatrum Praecipnerum totus mundi urbium*. Kolonia 1617.

²⁰ Plan de la ville fauxbourgs de Lublin. C. d'Orxer 1716. Bibl. Łop. zbiory kartograficzne sygn. 1/VI.

²¹ Bibl. H. Łop. rkps nr 61.

cą wystawiło [...]”²². Plan C. d’Orxera, jakkolwiek bardzo schematyczny, zawiera m. in. najwcześniejsze znane nam ukształtowanie przestrzenne terenu placu Litewskiego, które uwzględniając czas powstania planu, możemy w większości odnieść do XVII w. Na planie tym widzimy, że w miejscu dzisiejszego placu Litewskiego od traktu Krakowskiego (ul. Krakowskie Przedmieście) odbiegała w kierunku północno-zachodnim inna droga, prowadząca przez Dolny Czechów oraz Wieniawę na przebiegający północnym brzegiem Czechówki trakt mazowiecki. Wymieniona linia wałów wytworzyła z rozwidleniem wymienionych dróg rodzaj trójkątnego placu tworząc zarazem jego zachodnią granicę. Południową ścianę owego „placu na rozdrożu” stanowił odcinek ul. Krakowskie Przedmieście. Na osi jej w linii wałów została wystawiona prawdopodobnie również przed r. 1620 obronna murowana brama²³. Nie znamy ówczesnego stanu zabudowy tej części ulicy, ale wiemy, że w połowie XVII w. była ona od miasta aż do owej bramy brukowana²⁴. Północną ścianę placu tworzyła głównie posesja, na której wznosił się wspomniany już stary dwór Firlejów pozostający od początku XVII w. w rękach Ostrogskich-Zasławskich. Jak należy mniemać w obrębie opisanego placu znajdował się stary pomnik Unii.

W połowie XVII w. bezpośrednio za omawianą linią szańców ziemnych, a pomiędzy wymienionymi drogami, powstają zabudowania bonifratrów. Fundatorem ich był Mikołaj Świrski, sufragan chełmski, który w r. 1649 zakupuje tu „plac obszerny” i buduje na nim „Kościół Bożego Ciała i Klasztor ze Szpitalem dla Zgromadzenia Braci Miłosierdzia czyli bonifratrów”²⁵. Zabudowania zostały wzniesione w 1653 r., a w następnym roku, w dzień Jana Bożego, osadzono w nich wspomniany zakon²⁶. Nie znamy wyglądu tych zabudowań, ale istnieją przekazy pozwalające sądzić, że początkowo wzniesiono tu tylko drewniany kościół²⁷. Zabudowania bonifratrów uwidocznione są na planie C. d’Orxera, a także na kilku planach późniejszych. Znając położenie zabudowań bonifratrów, które znajdowały się w południowo-zachodniej części dzisiejszego placu Litewskiego, oraz położenie dawnego dworu Firlejów —

²² J. Riabinin. *Materiały do historii miasta Lublina 1317—1792*. Lublin 1938 s. 103 nr 296.

²³ Widoczna na planie C. d’Orxera z 1716 r.

²⁴ Plan przedmieść Lublina K. Bekiewicza z poł. XVII w. (w większości zniszczone) zawiera napis: „Krakowskie Przedmieście Burkiem aż do samych Szańców”.

²⁵ Boniewski, jw. s. 175.

²⁶ Tamże.

²⁷ *Liber Visitationum Provincialium Conventus Serenissimi Corporis Christi Lubliniensis Ab anno 1724 ad am 1755* (fragmentum). PAU Kraków, rkps 2389/I — patrz dalszy ciąg rozprawy.

możemy stwierdzić, że uwidoczniła na w.w. planie i rozdzielająca je linia wałów, przechodziła mniej więcej przez jego środek.

*

Pomyślny rozwój miasta przerwały wojny 2. poł. XVII w. Nie odegrały w nich żadnej roli nie tylko omawiane fortyfikacje ziemne, lecz także i średniowieczne mury miejskie. Wojny te pozostawiły po sobie zrabowane i zniszczone kościoły, klasztory oraz opustoszałe ruiny wielu dworów i pałaców²⁸. Ponieważ największym zniszczeniom uległy przedmieścia, należy przypuszczać, że podobny los podzieliły również i budowle znajdujące się w obrębie omawianego placu. Klęski te ostatecznie przerwały panowanie form renesansowych. Wraz z nastaniem okresu spokoju, dźwigane z ruin budowle powstawały już w nowej formie — stylem panującym stał się barok. W roku 1676 posiadłość bonifratrów powiększyła się o leżące w sąsiedztwie ogrody braci Krzysztofa i Bogusława Potockich²⁹, a w roku 1677 o „domków siedem na przedmieściu Krakowskim” oraz „uliczkę jedną, która teraz wałem od miasta jest zagubiona dla obszerniejszego Cmentarza i ciał grzebania”³⁰.

Charakterystyczna dla czasów Sobieskiego ożywiona działalność inwestycyjna Lubomirskich znalazła swoje odbicie i w zabudowie omawianego placu. W tym czasie dawny dwór Firlejów (tzw. pałac Radziwiłłów) znajdował się w posiadaniu Teofili Ludwiki Ostrogskiej-Zasławskiej³¹. W r. 1683 przez jej małżeństwo z Józefem Karolem Lubomirskim, marszałkiem wielkim koronnym³², przeszedł w posiadanie Lubomirskich. Należy przypuszczać, że po tym właśnie czasie, stary i prawdopodobnie zniszczony dwór, przekształcony został na okazały barokowy pałac, którego jednopiętrową bryłę urozmaicał osiowy ryzalit fasady, dwukondygnacyjne galerie oraz narożne alkierze od północy³³. Istniejący do dziś budynek, mimo późniejszych przekształceń, zachował w swym rzucie wiele cech barokowego założenia, którego powstanie można by odnieść do ostatnich lat XVII w. Nie znamy twórcy owej budowli, natomiast zachowane rysunki w archiwum planów Tylmana z Gameren, architekta pozostającego na usługach Lubomirskich, świadczą, że działał on w Lu-

²⁸ Zieliński, jw. s. 119.

²⁹ J. Riabinin. *Lauda miejskie XVII w.* Lublin 1934 s. 176 nr 268.

³⁰ Boniewski, jw. s. 49.

³¹ Kurzątkowski, jw. s. 28.

³² Tamże.

³³ Elementy rozplanowania znamy z zachowanej wizji pałacu z r. 1751. WAPL, Acta A-dr Lubl. 33 ff 48—50.

blinie, projektując rozbudowę oficyn omawianego pałacu³⁴. Plany te opatrzone datą 1693 r. pokazują tylko zarys pałacu Lubomirskich o czytelnym do dzisiaj rzucie z frontowym, osiowym ryzalitem i narożnymi alkierzami od północy.

W końcu XVII w. lub na początku XVIII, na posesji położonej od wschodniej strony pałacu Lubomirskich, powstał — w zachowanej do dziś formie — drugi barokowy pałac, który na pocz. XVIII w. należał do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej³⁵. Na wymieniony czas powstania³⁶ wskazuje typ pałacu z wydatnym ryzalitem fasady mieszczącym klatkę schodową oraz dwoma narożnymi alkierzami od tyłu. Próby wiązania obu wymienionych pałaców z osobą Tylmana z Gameren nie znajdują potwierdzenia w zachowanych dokumentach. Znaczne nieregularności w rzucie budynku oraz różnice wstępu murów piwnic mogą świadczyć, iż został on wzniesiony na zrębach wcześniejszej, nie znanej nam bliżej budowli³⁷. Oba wymienione pałace wyznaczyły na trwałe północno-wschodnie naroże dzisiejszego placu Litewskiego.

Krótki okres stabilizacji i odbudowy skończył się z panowaniem Jana III Sobieskiego. Wiek XVIII przyniósł Lublinowi nowe najazdy Rosjan (1706—1707) i Szwedów (1709), które zahamowały jego rozwój. Pochodzący z 1716 r. znany nam plan C. d'Orxera przedstawia m. in. opłakany stan interesującej nas głównie pierwszej linii szanów ziemnych, które określone są już jako „vieille — Fortification”. Nie istniały już one w tym czasie na północnej części dzisiejszego placu Litewskiego oraz na terenach sąsiadujących z nim od północy. Istniała natomiast jego część południowa z obronną bramą na osi ul. Krakowskiej.

Pomimo klęsk godzących głównie w ludność miejską, pobożność epoki saskiej znajdowała nadal wyraz w fundacjach obiektów kultu dokonywanych przez wielkich magnatów i okoliczną szlachtę. Znalazło to swoje odbicie i w rejonie placu Litewskiego, gdzie ówczesni właściciele pałacu Lubomirskich — książę Paweł Karol Sanguszko, marszałek W. Ks. Litewskiego, i jego (druga) żona Maria Anna z Lubomirskich — nabywają w 1722 r. od Hieronima Jełowickiego, regenta W. Ks. Litewskiego, teren położony naprzeciw swego pałacu przy ówczesnej „ulicy Wielkiej Krakowskiej”, z przeznaczeniem na kościół i klasztor ojców

³⁴ H. Gawarecki. *Tylman z Gameren — architektem pałacu Lubomirskich w Lublinie?* „Kwart. Archit. i Urbanist.” T. VII: 1963 z. 1 s. 81—89.

³⁵ M. Bober. *Pałac Czartoryskich w Lublinie*. Lublin 1955 s. 10. (Maszynopis w Zakł. Hist. Sztuki KUL).

³⁶ Tamże, s. 11.

³⁷ Bober, jw. s. 27.

kapucynów³⁸. Budowa fundacji według projektu architekta warszawskiego Karola Baya została zrealizowana w latach 1726—1733³⁹. Kościół (istniejący wraz z klasztorem do dzisiaj) otrzymał typową dla tego zakonu skromną architekturę zewnętrzną i wewnętrzną. Fasada jego zwrócona na północ, czyli do ówczesnej ul. Krakowskiej, korespondowała optycznie z pałacem fundatorów. Przylegający od zachodu do kościoła czworobok budynku klasztornego graniczył z podwórzem i zabudowaniami gospodarczymi, resztę zajmował obszerny ogród. Otoczona wysokim murem posiadłość kapucynów obejmowała obszar mieszczący się między dzisiejszymi ulicami: Krakowskie Przedmieście, Osterwy, Narutowicza, Pstrowskiego oraz posesją poczty⁴⁰. Zapewne w czasie wznoszenia muru kapucyńskiego zniesiono dalszy odcinek wałów obronnych z bastionem widocznym jeszcze na planie C. d'Orxera⁴¹. W konsekwencji ten sam los musiała podzielić bezużyteczna już obronna brama.

Przeprowadzona w r. 1751 wizja pałacu Sanguszków oraz przyległych oficyn (kuźnia, stajnia oraz rodzaj kordegardy mieszczącej główną bramę i izby mieszkalne) wskazuje, iż pozostawał on w całkowitym opuszczeniu i stopniowo popadał w ruinę⁴². Ten stan rzeczy nie wiele obchodził jego możliwych właścicieli, którzy w tym czasie całą energię, a zwłaszcza fundusze, wkładali w gruntowną przebudowę swojej głównej rezydencji w Lubartowie⁴³. Wspomniana wizja wymienia, iż z zachodniej strony pałacu Sanguszków znajdował się ówczesnie pałac „Jaśnie Wielmożnego J. Mci Pana Potockiego Krayczego Koronnego” od wschodu zaś pałac „J. O. X. J. Mciów Czartoryskich Wojewodów Ruskich [...]”⁴⁴. O pałacu Potockich nic bliższego nie wiemy. Z uwagi na to, iż na planie C. d'Orxera znajduje się on na linii zniszczonych wałów, możemy wnioskować, że powstał on najwcześniej w 2. poł. XVII w. Drugi z wymienionych pałaców przeszedł w ręce Czartoryskich przez małżeństwo Zofii Sieniawskiej (córkki Elżbiety z Lubomirskich) z Augu-

³⁸ Wł. Hermanowicz, *Monografia architektury Kościoła oo. Kapucynów p.w. śś. Piotra i Pawła w Lublinie*. Lublin 1967 s. 11. (Maszynopis w arch. Zakł. Hist. Sztuki KUL); J. Riabinin, *Lublin w księgach wójtowsko-lawniczych XVII—XVIII wieku*. Lublin 1928 s. 6.

³⁹ Hermanowicz, jw. s. 12.

⁴⁰ Według planu Lublina z r. 1783. Kopia z r. 1852 WAPL pl. m. L. sygn. 3.

⁴¹ Wał miejski wymieniony jest jeszcze w akcie zrzeczenia się tego terenu na rzecz Sanguszków przez Hieronima Jełowickiego regenta W. Ks. Litewskiego jako jego zachodnia granica. Por. Riabinin *Lublin w Księgach...* s. 6.

⁴² J. Buczkowa, *Pałac Radziwiłłów w Lublinie*. Lublin 1951 s. 6—8 (maszynopis w archiw. Zakł. Hist. Sztuki KUL).

⁴³ G. Czapska, *Pałac Sanguszków w Lubartowie*. „Roczniki Humanistyczne”. T. XV: 1967 z. 4 s. 63—94.

⁴⁴ Buczkowa, jw. s. 8.

stem Aleksandrem Czartoryskim⁴⁵. Z zachowanego inwentarza nieruchomości z r. 1737 wiemy, że mimo zwrócenia fasady pałacu ku wschodowi, główny wjazd prowadził od strony południowej, tj. od ul. Krakowskiej. Przed pałacem znajdował się obszerny dziedziniec ze studnią, a od strony posesji Sanguszków niewielki ogród. Budynki gospodarcze rozlokowane były wzdłuż wschodniej granicy działki, a na jej rogu przy ul. Krakowskiej znajdowała się karczma⁴⁶. Czartoryscy również nie mieszkali w pałacu, pozostawiając go wraz z zabudowaniami gospodarczymi swoim rezydentom, a karczmę dzierżawiąc Żydom⁴⁷.

Wojny, rabunki i pożary nie oszczędziły i zabudowań bonifratrów. W 2. ćwierci XVIII w. drewniany kościół groził zawaleniem i pałacą koniecznością stało się wybudowanie nowej świątyni⁴⁸. W r. 1727 trwały tu przygotowania do budowy cegielni, a wizytujący konwent lubelski przeor warszawski Rochus Bazarzewski wyjechał „do Lewartowa versus Varsawiam” w celu omówienia z nieznanym nam architektem „ratione tej fabryki kościelnej”⁴⁹. Brak funduszków spowodował, że rozpoczęta w r. 1733 budowa przeciągała się, zwłaszcza że „podczas niepokojów” w r. 1735 Moskale „cegielnię spustoszyli wniwecz obrócili”⁵⁰. W dalszych wzmiankach sięgających poł. XVIII w. nie znajdujemy ani nazwiska projektanta, ani też daty ukończenia kościoła. Z zachowanych planów Lublina można jedynie wywnioskować, że był on zwrócony fasadą na wschód, a więc w kierunku ówczesnego placu stanowiąc widokowe zamknięcie perspektywy ul. Krakowskiej od strony Starego Miasta.

Ogólny upadek miasta spotęgowany został spalaniem przedmieścia Krakowskiego w czasach konfederacji barskiej. Podobnie działo się w innych miastach Rzeczypospolitej. Miały temu zaradzić komisje porządkowe. W Lublinie komisja taka znana pod nazwą Komisji Boni Ordinis czyli Dobrego Porządku rozpoczęła pracę w r. 1780⁵¹. W wyniku jej działalności powstał m. in. pierwszy szczegółowy plan Lublina wykonany w r. 1783 przez geometrę Jana Nepomucena Łackiego⁵² (il. 2.). Plan ten stanowi pierwszy miarodajny i dokładny obraz zabudowy i za-

⁴⁵ Bober, jw. s. 12.

⁴⁶ Tamże, s. 33.

⁴⁷ Tamże, s. 12.

⁴⁸ *Liber Visitationum*. f. 65 (1 X 1833) „[...] Kościół, który był podparty drewniany mało wiatr nie wyrócił, gdyż starzyzna była [...]”.

⁴⁹ Tamże, f. 34 (8 X 1727).

⁵⁰ Tamże, f. 73.

⁵¹ I. Baranowski. *Komisje porządkowe (1765—1788)*. Kraków 1907.

⁵² *Mappa Całego Miasta J.K.Mci Lublina [...] przez Stanisława Jana Nepomucena Łackiego [...] roku 1783 delineowana — kopia z r. 1852 WAPL pl. m. L. sygn. 3.*

sięgu terytorialnego ówczesnego miasta, a więc i terenu omawianego placu. Wartość jego podnosi „Wykład czyli opisanie tejże mapy” zawierający wykaz nieruchomości i ich właścicieli. Do naszych czasów zachował się w kilku dziewiętnastowiecznych odrysach.

Widzimy tu, że teren interesującego nas placu znajdował się ówczesnie poza zwartą zabudową ul. Krakowskie Przedmieście, sięgającą dzisiejszych ulic Staszica i Osterwy. Od tego miejsca w kierunku północno i południowo-zachodnim rozciągały się tereny należące w większości do jurydyk ziemiańskich i kościelnych z rozrzuconą rzadko zabudową, głównie w postaci małych dworków i folwarków. Na tle tej zabudowy stosunkowo korzystnie zarysowuje się otoczenie omawianego placu. Sam plac powstały na rozdrożu dwóch ważnych traktów — posiada znany nam już ze schematycznego planu C. d'Orxera kształt trójkąta powiększonego teraz o zniesione szańce ziemne. Północną ścianę placu tworzą posesje Potockich, Sanguszków i Czartoryskich; południową otoczone murem zabudowania kapucynów, do których przylegają od zachodu (w obrębie dzisiejszego placu) kolejno „grunt o.o. Bonifratrów”, „Dom Służewskich” oraz „Dom Morawskich”. Od zachodu zamykają plac zabudowania bonifratrów z przyległym cmentarzem i ogrodem. Pomimo szczegółowego wykonania i opisania planu nie podaje on jednak ani miejsca usytuowania starego pomnika Unii Lubelskiej, ani też żadnej nazwy ówczesnego placu.

Okres powstania planu Łackiego to już koniec baroku. Barok był stylem, który całkowicie określił zabudowę omawianego placu w jego pierwotnej spontanicznej formie. Epoka ta nie pozostawiła tu jednak żadnego większego założenia pałacowo-ogrodowego tak charakterystycznego dla tego czasu. Pałace lubelskie lokalizowane na małych podmiejskich działkach nie stanowiły nigdy głównej rezydencji, a raczej tylko masę spadkową swoich możliwych właścicieli.

W latach osiemdziesiątych XVIII w. okazały niegdyś pałac Lubomirskich-Sanguszków należał już do Szeptyckich⁵³, lecz nadal niezamieszkały obracał się szybko w ruinę⁵⁴.

*

W wyniku trzeciego rozbioru Polski w r. 1795 Lublin znalazł się w granicach zaboru austriackiego, czyli tzw. Galicji Zachodniej. Ustał

⁵³ Buczkowa, jw. s. 2.

⁵⁴ J. Rulikowski. *Urywek wspomnień* [...] Warszawa 1862 s. 200 — pisze że w r. 1798 „[...] piękny pałac był w ruinie ostatecznej bez dachu [...] w podziemiach mieszkali ubożsi i żebractwo, a nadto przechowywały się tam złodziejstwa po zaniedbanych lochach”.

dotychczasowy napływ szlachty i magnaterii — miasto zaczęło się wydłużać. Charakterystycznym dla tego okresu stał się proces wycofywania kapitałów miejskich przez posiadającą tu swoje nieruchomości szlachtę i przechodzenia większości pałaców w ręce bogatych mieszczan. Znalazło to również odbicie w rejonie placu Litewskiego.

W 1801 roku zrujnowany pałac Szeptyckich (dawniej Lubomirskich i Sanguszków) drogą licytacji stał się własnością byłego burmistrza Beniamina Finke⁵⁵, który odsprzedał go wojskowym władzom austriackim⁵⁶. Rozpoczęto odbudowę pałacu⁵⁷ lecz zmiana sytuacji politycznej nie pozwoliła na jej ukończenie.

W tym czasie zmienia swojego właściciela również część sąsiedniej nieruchomości Czartoryskich. W r. 1805 ostatni z tego rodu dziedzic lubelskiego pałacu, książę Adam Kazimierz Czartoryski, sprzedaje południową część posesji wraz z istniejącą tam kamienicą i kuźnią obywatelowi lubelskiemu Franciszkowi Rzepeckiemu⁵⁸. Jak wynika z kontraktu sprzedaży w rękach jego pozostała jeszcze „znaczniejsza część placu na którym stoi pałac murowany”.

Stan zabudowy Lublina z czasów zaboru austriackiego pokazuje niewielkich rozmiarów plan miasta z ok. 1800 r.⁵⁹ Nie widzimy tu poza brakiem pałacu Potockich żadnych zmian tak w zabudowie, jak i formie placu. Istotną informacją natomiast jest jego oznaczenie jako „targ drzewny”⁶⁰. Nie mówi to wprawdzie nic o przekazanej tradycją nazwie placu, określa natomiast po raz pierwszy jego funkcję. Można przypuszczać, że wykorzystanie tego terenu na cele handlowe może sięgać czasów wcześniejszych — do czego predysponuje go położenie u zbiegu dwóch starych traktów.

*

W 1809 r. Lublin znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego. W tymże roku po przedłużeniu ul. Krakowskie Przedmieście brukowanej tylko do klasztoru kapucynów, a więc do omawianego placu, wykonano chodnik prowadzący do koszar urządzonych w klasztorze do-

⁵⁵ *Summaryusz przywilejów jakie, kiedy i przez kogo miastu Lublinowi udzielone zostały do 1819 r.* Bibl. Łop. w Lublinie rkps nr 146.

⁵⁶ Kurzątkowski, jw. s. 14.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ *Kontrakt sprzedaży kamienicy w Lublinie między X. Czartoryskim a Rzepeckim 1805 r.* Bibl. Łop. rkps nr 1383.

⁵⁹ Plan der Königlichen Kreisstadt Lublin in West Gallicien. AGAD — KRSW 3659.

⁶⁰ Według oryginału „Holzmarkt”.

minikanów obserwantów⁶¹. Chodnik ten stał się załącznikiem nowego przebiegu traktu warszawskiego, który miał w dużym stopniu zadecydować o powstaniu założenia dzisiejszego placu Litewskiego. Krótka działalność nowych władz na omawianym terenie wyraziła się przejściem przez rząd dawnego pałacu Lubomirskich i kontynuowaniu rozpoczętej przez Austriaków odbudowy. W 1810 r. główny trzon pałacu otrzymał nowy dach i został prowizoroczynie pokryty gontami. Nie zabezpieczono tylko narożnych wieży budowli⁶².

*

Okres konstytucyjnego Królestwa Polskiego 1815—1830 roku otwiera nie tylko nowy rozdział w rozwoju Lublina, ale stanowi zarazem punkt zwrotny w historii omawianego placu. Efektywna działalność powołanej w r. 1816 Komisji Województwa Lubelskiego, inspirowanej i nadzorowanej ściśle przez władze centralne, a zwłaszcza namiestnika królewskiego Józefa Zajączka, przyczyniła się do powstania w Lublinie pierwszych na większą skalę zamierzonych założeń urbanistycznych, które m. in. w decydujący sposób wpłynęły na uformowanie się dzisiejszego placu Litewskiego.

Na powstanie omawianego założenia złożyły się kolejno:

- 1) budowa traktu warszawskiego;
- 2) powstanie na interesującym nas terenie placu musztry dla wojska;
- 3) zlokalizowanie tu siedziby głównych władz wojewódzkich i powiatowych.

W wyniku realizacji tych przedsięwzięć dotychczasowy „plac na rozstaju” stał się centrum nowożytnego Lublina i w zasadzie rolę tę utrzymuje do dzisiaj.

Po przedłużeniu w r. 1815 ul. Krakowskie Przedmieście aż do ko-szar Świętokrzyskich⁶³ straciła swoje znaczenie dotychczasowa wąska i kręta droga na trakt warszawski, przebiegająca północną granicą ówczesnego placu, co umożliwiło w następnych latach wytyczenie tu obszernego placu musztry dla wojska stacjonującego w pobliskim klasztorze powiżytkowskim.

Urządzenia w mieście odpowiedniego placu dla musztry, przeglądów i parad wojskowych domagały się nie tylko miejscowe władze wojskowe, ale i znany ze swych militarystycznych zamiłowań W. Książę Konstanty. Lecz nie od razu doszło do zlokalizowania go na interesującym

⁶¹ T. Mencil, *Lublin przedkapitalistyczny*. W: *Dzieje Lublina*. T. 1. Lublin 1965 s. 201.

⁶² Kurzątkowski, jw. s. 14.

⁶³ Mencil, jw. s. 202.

nas terenie. Jak dowiadujemy się ze sprawozdania ówczesnego prezesa Komisji Wojewódzkiej Piotra Domańskiego⁶⁴, początkowo wyznaczono na ten cel inny teren, lecz „[...] za szczupłym on się okazał i Jego Ces. Mość Wielki Xsiażę pod bytność tu swoją, raz tylko na nim odbywszy paradę powtórnie przeniósł odbyć ją na Ulicę Krakowskiego Przedmieścia, jako obszerniejszej, choć dla bruku (iak zwykle na ulicy) okrągłego niewygodney [...]”

Próbowano więc urządzić plac Musztry „[...] za Koszarami, na polach brygitkowskich [...], lecz i ten dlatego, że odległy od miasta i w zapadłym miejscu, dla błota w czasie wiosny, jesieni lub deszczów okazał się niezdatny”⁶⁵. Wobec tych niepowodzeń decyzję urzędzenia placu Musztry w miejscu niszczących zabudowań bonifratrów przy Krakowskim Przedmieściu wydał w r. 1819 osobiście namiestnik Józef Zajączek, „który naocznie wszystko zgłębiwszy rozkazał przenieść Bonifratrów na Mieysce Reformatów, bonifraterski zaś kościół i zabudowania mieszkalne tudzież dom kowala Lenkiewicza rozebrać kazał, zplantować plac i tak go urządzić, aby był nie tylko odpowiadający potrzebie Wojska ale zdobył [za]razem tę część Przedmieścia”⁶⁶. Rozbiórkę prowadzono nawet zimą, tak że w marcu 1820 r. mógł pisać prezes Komisji Wojewódzkiej Piotr Domański, iż „[...] ani kościół, ani domy po Bonifratrach nie egzystują i wygradza się już parkan oddzielający plac Musztry”⁶⁷. W trakcie tych robót zniszczono również stojący „pod Bonifratrami” stary pomnik Unii Lubelskiej z 1569 roku⁶⁸. Utworzenie placu Musztry określiło w pewnym stopniu skalę założenia placu Litewskiego, nie określało jednak jeszcze jego znaczenia w organizmie miasta. Sprawę tę przesądził również namiestnik Józef Zajączek, który 23 X 1822 r. wydał decyzję, aby stojący pustką⁶⁹ były pałac Szeptyckich (d. Lubomirskich i Sanguszków) przebudować na siedzibę Komisji Województwa Lubelskiego⁷⁰. Projekt przebudowy wraz z rozplanowaniem reprezentacyjnego zieleńca przed pałacem⁷¹ wykonał Inspektor Jeneralny Dyrekcji Dróg i Mostów Jan Stompf⁷². Budowę przeprowadzono w latach 1823—1824. Pałac

⁶⁴ AGAD — KRSW 3659 pag. 28, 29.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ *Summaryusz [...] 1819.*

⁶⁹ W 1818 r. znajdował się w nim „skład słomy magazynowanej” — G a w a r e c k i, *Tyłman*. s. 5.

⁷⁰ Kurzątkowski, jw. s. 15.

⁷¹ Projekt zieleńca nie został zrealizowany. Przedstawia go plan Lublina z r. 1823, ze zbiorów T.O.n.Z. negatyw IS PAN Warszawa nr 8440.

⁷² Kurzątkowski, jw. s. 16.

został podwyższony o drugie piętro, a po jego bokach wystawiono dwie symetrycznie ustawione oficyny. Przebudowa ta zatarła tak pod względem ogólnej bryły, jak i detalu, cechy architektury barokowej, nadając pałacowi charakter neoklasycyzy, typowy dla większości realizowanych w Królestwie budynków państwowych⁷³.

Położony obok siedziby Komisji stary pałac Czartoryskich został wynajęty na rządową fabrykę tytoniu i tabaki, która znajdowała się w nim do r. 1866 tj. do czasu zniesienia monopolu tabaczanego⁷⁴. Władze wojewódzkie nie poprzestając na adaptacji istniejącej tu wartościowej zabudowy do aktualnych potrzeb miasta, przystąpiły wkrótce do dalszej akcji mającej zapewnić powstającemu założeniu odpowiedniego znaczenia i oprawy architektonicznej. Do r. 1826 przy nowoutworzonej ulicy z zachodniej strony placu Musztry⁷⁵ wzniesiono zespół trzech budynków mieszczących Komorę Celną, Wagarnię ze Składem, oraz Komisję Obwodową. Zajęły one przestrzeń między ul. Krakowskie Przedmieście, a ulicą stanowiącą pozostałość drogi prowadzącej na stary trakt warszawski⁷⁶. Budynki te, których autorstwo przypisywane jest J. Stompfowi⁷⁷ otrzymały romantyczną, neogotycką architekturę, a na uwagę zasługiwały tu dwa skrajne, piętrowe budynki o wysokich attykach zwieńczonych krenelażem⁷⁸.

Działalność ówczesnych władz Królestwa cechowała dbałość o walory estetyczne realizowanych przedsięwzięć, w czym dużą rolę wyznaczano zieleni. Realizując zalecenia Józefa Zajączka, aby plac Musztry „zdobił [za]razem tę część Przedmieścia” otoczono go podwójnymi barierami i obsadzono dookoła włoskimi topolami, natomiast przed siedzibą Komisji Wojewódzkiej, aż do ul. Krakowskie Przedmieście utworzono obszerne osiowe założenie ogrodowe. Posiadało ono w swej środkowej części formę dużego owalu, a po obu bokach dwa pasy zieleni odpowiadające szerokością bocznym oficynom pałacu i pozostawiające dwustronny podjazd pod jego główne wejście.

Nawiązując do przeszłości tego miejsca w r. 1826 na zieleńcu tym w pobliżu ul. Krakowskie Przedmieście wystawiono staraniem Stanisława Staszica nowy pomnik Unii Lubelskiej w formie żelaznego, liczącego

⁷³ Wygląd Pałacu Komisji Wojewódzkiej znamy z litografii w „Zbiorze ważniejszych budowli województwa lubelskiego”. Warszawa 1836 r.

⁷⁴ Ronikerowa, jw. s. 190.

⁷⁵ Dawna ul. Czechowska, obecnie ul. 3 Maja.

⁷⁶ Późniejsza ul. Powiatowa, obecnie ul. I Armii W.P.

⁷⁷ A. Miłobędzki. *Atlas zabytków architektury w Polsce*. Warszawa 1967 s. 125.

⁷⁸ Elewacje ich zawiera *Zbiór ważniejszych budowli*, jw. do dziś z niewielkimi zmianami zachował się budynek b. Komisji Obwodowej przy ul. 3 Maja nr 4.

46 stóp wysokości obelisku⁷⁹. Na piedestale pomnika umieszczono złożoną płaskorzeźbę warszawskiego rzeźbiarza Pawła Madalińskiego przedstawiającą alegoryczne postacie Korony i Litwy oraz okolicznościowe napisy⁸⁰. Zachowany do dziś pomnik ustawiony na sztucznie usypanym kopcu uświetnił zarówno plac przed Komisją, jak też główną ulicę Krakowskie Przedmieście, z której tak od strony miasta, jak i od wjazdu warszawskiego został doskonale wyeksponowany.

Większą część południowej ściany nowopowstałego placu, którą stanowi odcinek ul. Krakowskie Przedmieście, zajmowały otoczone murem zabudowania kapucynów. Do zabudowań kapucyńskich przylegały w tym czasie od zachodu trzy jednopiętrowe kamienice, z których środkowa wystawiona w r. 1821 przez aptekarza Jana Goreckiego istnieje do dzisiaj pod nr 52 (dawniej nr 170)⁸¹.

Widok założenia przestrzennego ówczesnego placu i jego otoczenia przedstawiają dwa plany Lublina z lat 1827⁸² (il. 3) i 1829⁸³, natomiast jego oprawę architektoniczną przekazała nam veduta Filipa Dombeck'a zatytułowana „Wjazd generała Zajączka do Lublina w r. 1826”⁸⁴.

W dniu 6 III 1829 r. wybuchł groźny pożar w pałacu Komisji Wojewódzkiej, który strawił zarówno sam gmach, jak i znajdujące się w nim archiwum⁸⁵. W krótkim czasie wykonano trzy projekty odbudowy pałacu, z których Rada Administracyjna Królestwa wybrała do realizacji projekt budowniczego rządowego Henryka Marconiego⁸⁶. Projekt ten przywrócił pałacowi dawną jednopiętrową wysokość, wydłużając go jednocześnie o tej samej wysokości boczne skrzydła, wysunięte do przodu w formie ryzalitów. W nowej bryle budynku jako pionowe akcenty uwydatniły się teraz dwie narożne wieże pałacu, pozostawione dwupiętrowej wysokości nadanej im przez J. Stompfa. Nowy pałac Komisji otrzymał lżejszą od poprzedniej, spokojną klasycystyczną architekturę z dekoracją plastyczną skoncentrowaną głównie na środkowym ryzalicie fasady. Budynek został

⁷⁹ Łopaciński, jw. s. 42.

⁸⁰ Jw.

⁸¹ H. Gawarecki. *Dawny Lublin*. „Kurier Lubelski” nr 36 z 12 II 1967.

⁸² Wykonany przez geom. Wawrzyńca Ziółkowskiego — kopia z r. 1877 wyk. przez Konstantego Pelletier WAPL pl. m. L. Sygn. 1.

⁸³ „Plan miasta Lublina litografowany w Roku 1829 z Planu przez Inżyniera województwa Lubelskiego podanego”.

⁸⁴ Sygnowany „Philipp Dombeck aus München gemalt 1826” — obecnie w PMRN w Lublinie.

⁸⁵ St. Ostrołęcki. *Z Kroniki Klasztornej*. „Lublinianin” 1904 s. 212.

⁸⁶ Autorami odrzuconych projektów byli: Ferdynand Konotkiewicz i Anicet Czaki — Kurzątkowski, jw. s. 17 n.

przekazany do użytku w październiku 1830 r.⁸⁷ i bez większych zmian przetrwał do dzisiaj.

Tak obiecująco rozpoczęty rozwój miasta zakłócił wybuch i tragiczny koniec powstania listopadowego 1830/31 roku. Piętnastolecie rządów konstytucyjnego Królestwa Polskiego pchnęło rozwój miasta na nowe tory, w czym decydującą rolę odegrało wytyczenie głównego układu komunikacyjnego oraz uformowanie w rejonie placu Litewskiego centrum nowożytnego Lublina.

*

Okres popowstaniowy na terenie Królestwa charakteryzuje się zastojem w działalności inwestycyjnej i nie przynosi konkretnych zmian w rejonie interesującego nas placu. W r. 1837 województwa w Królestwie przekształcono w gubernie. Lublin stał się miastem gubernialnym. Pałac Komisji Wojewódzkiej pozostał nadal siedzibą głównych władz, lecz tym razem gubernatora, rządu gubernialnego i kasy⁸⁸. Miało to istotne znaczenie dla dalszego rozwoju placu, który do końca XIX w. otrzyma niemal całkowitą obudowę, głównie budynkami użyteczności publicznej, ugruntowując tym samym swoje dotychczasowe znaczenie. O placu tym tak pisał w r. 1839 Seweryn Sierpiński: „Plac Litewski — na Krakowskim Przedmieście ozdobiony pałacem Rządowym, Gmachami Kontroli Skarbu i Kościołem Kapucynów. Obszerny z najwspanialszymi na miasto widokami. Jedna połowa przeznaczona jest na mustry wojskowe, druga pięknymi klombami róż i akacyi zasadzona. W pośrodku stoi żelazny wielki pomnik”⁸⁹. Należy podkreślić, że Sierpiński jako pierwszy użył tu nazwy „Plac Litewski” i objął nią wspólnie plac Musztry i ogród przed byłym pałacem Komisji Wojewódzkiej. Odtąd dopiero nazwa ta figurować będzie w późniejszych opracowaniach dotyczących Lublina, natomiast długo jeszcze nie znajdujemy jej w oficjalnych dokumentach i planach miasta⁹⁰.

Niezrealizowane koncepcje z lat pięćdziesiątych XIX w. przewidywały poważną rozbudowę siedziby władz gubernialnych⁹¹. Ostatecznie w latach 1860—1862 na północnej części nieużytkowanego już placu Musztry wzniesiono wg projektu architekta warszawskiego Juliana Ankiewicza nowy budynek rządu gubernialnego⁹². Wraz z powstaniem tego budynku została ostatecznie uformowana północna „oficjalna” ściana placu, ekspoz-

⁸⁷ Kurzątkowski, jw. s. 17 n.

⁸⁸ Ronikerowa, jw. s. 185.

⁸⁹ Sierpiński, jw. s. 26.

⁹⁰ Spotykane nazwy to: „plac przed Rządem Gubernialnym”, „plac gubernialny”.

⁹¹ Zachowane plany rozbudowy AGAD zbiory kartogr. 167/VIII-39.

⁹² H. Gawarecki, Cz. Gawdzik. *Lublin*. Lublin 1964 s. 58.

nowana od głównej arterii miejskiej — ulicy Krakowskie Przedmieście. Już w r. 1842 został nabyty na potrzeby urzędu pocztowego jednopiętrowy budynek położony przy wspomnianej ulicy pod nr 170 (obecnie nr 52). Urząd ten wprowadził się tu dopiero w r. 1848 po dokonaniu niezbędnych robót adaptacyjnych⁹³. Wobec szybko wzrastających potrzeb urzędu już po kilkunastu latach, bo w r. 1861, wzniesiono na sąsiedniej posesji nr 171 (obecnie nr 50) nowy dwupiętrowy budynek poczty ze stajniami, wozownią i kuźnią na zapleczu⁹⁴. W latach 1853—1860 zaszła też pewna zmiana na posesji kapucynów, gdzie znajdującą się od wschodniej strony kościoła skromną kaplicę przebudowano wg projektu Bolesława Podczaszyńskiego na oskarpowaną neogotycką kaplicę Bractwa Różańcowego⁹⁵.

Stan ówczesnej zabudowy przekazuje nam plan śródmieścia Lublina z r. 1864⁹⁶. Widzimy tu, że tak na wschodniej, jak i na zachodniej pierzei placu Litewskiego nie zaszły żadne istotne zmiany od czasu jego powstania. Z zachodniej jego strony przybył jedynie niewielki, parterowy budynek, usytuowany przed dawną Wagarnią przy samej ul. Czechowskiej. Budynek ten był już uwidoczniiony na planie z 1852 r., a mieściły się w nim „Biura Techniczne i Litografia”⁹⁷. W budynku, zlikwidowanej w r. 1843, Komory Celnej znajdowały się teraz biura Kontroli Skarbowej, budynek byłej Wagarni zajmowała „Kassa”, a w byłym budynku Komisji Obwodowej mieściły się biura i mieszkanie naczelnika powiatu⁹⁸.

*

Wybuch i upadek powstania styczniowego 1863—64 roku spowodował represje władz rosyjskich, wyrażające się m. in. kasatą zakonów, które ulegli również kapucyni lubelscy. Nieruchomości ich, z wyjątkiem kościoła, zostały w okresie 1864—1866 przejęte przez państwo i w następnych latach rozparcelowane pod zabudowę. Okoliczność ta miała doniosły wpływ na intensyfikację zabudowy Krakowskiego Przedmieścia na odcinku placu Litewskiego.

Zanim to jednak nastąpiło rozpoczęto zabudowywać wschodnią pierzeję placu, gdzie w latach 1865—1867 wzniesiono wg projektu budowniczego gubernialnego Ludwika Szamoty okazały, jak na owe czasy, budynek hotelu „Europejskiego”⁹⁹. Zajął on całe południowo-zachodnie naroże byłej posesji Czartoryskich, której południowa granica stanowiła jeszcze

⁹³ Gawarecki, *Dawny Lublin*.

⁹⁴ Plany i opis nieruchomości z 1862 r. WAPL pl. m. L. sygn. 189.

⁹⁵ Hermanowicz, jw. s. 14.

⁹⁶ WAPL pl. m. L. sygn. 67.

⁹⁷ Plan śródmieścia Lublina F. Bieczyńskiego 1852 r. AGAD AD 605/21—27.

⁹⁸ Ronikerowa, jw. s. 194, a także objaśnienia na planie z 1852 r., jw.

⁹⁹ Gawarecki, Gawdzik. *Lublin*. s. 58.

do tego czasu pozostałość kierunku dawnej drogi prowadzącej na stary trakt warszawski. Linię fasady hotelu wysunięto nieco ku ul. Krakowskie Przedmieście i dzisiaj dawny kierunek wspomnianej drogi zachowała jedynie południowa ściana budynku przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 27¹⁰⁰. Rozległy budynek hotelu „Europejskiego” przez swoje narożne usytuowanie ozdobił zarazem wspomnianą ulicę i zamknął wschodnią ścianę placu Litewskiego, sięgając swym północnym skrzydłem w kierunku starego pałacu Czartoryskich. Pałac ten zmienił w tym czasie użytkowników. W r. 1866 wobec zniesienia monopolu tabaczanego zlikwidowano mieszczącą się w nim fabrykę tabaki i tytoniu¹⁰¹. W r. 1869, od aktualnego właściciela Erazma Kobylińskiego, pozostałą posesję wraz z pałacem nabyli Kazimierz i Ludwika Mazurkiewiczowie¹⁰². W latach 1876—1895 pałac mieścił siedzibę Zjazdu Sędziów Pokoju I Okręgu Lubelskiego¹⁰³.

Zabudowa północnej ściany placu była już ostatecznie ustalona, jedynie w r. 1871 przed frontonem pałacu gubernatora (były pałac Komisji Wojewódzkiej) wybudowano arkadowy podjazd, na którym urządzono oszkloną werandę¹⁰⁴.

Położony w zachodniej części placu Litewskiego dawny plac Musztry pozostawał niezabudowany i niezadrzewiony do r. 1874, kiedy to dotychczasową równowagę i w miarę wyrównany gabaryt otaczającej plac zabudowy zakłócił obcy miastu element. Stał się nim wzniesiony w latach 1874—1876 na środku placu Litewskiego sobór prawosławny p.w. Podwyższenia Św. Krzyża, projektu rosyjskiego generała Chlebnikowa¹⁰⁵. Budowla ta otrzymała pięciokopułowy korpus główny oraz wysoką wieżę, na której umieszczono dzwon z rozebranego w 1852 r. kościoła św. Michała¹⁰⁶.

W związku z powyższym przystąpiono do przeprojektowania całego placu Litewskiego tak pod względem funkcjonalnym, jak i estetycznym. Projekt nowego rozwiązania przestrzennego placu i zieleni opracował warszawski planista Z. Kisielewski, dzieląc plac na trzy różnie zakomponowa-

¹⁰⁰ Wyznaczenie linii zabudowy hotelu „Europejskiego”, oraz dawną granicę działki pokazuje plan z r. 1864 — WAPL pl. m. L. sygn. 67.

¹⁰¹ Ronikerowa, jw. s. 190.

¹⁰² Bober, jw. s. 13.

¹⁰³ Ronikerowa, jw. s. 190.

¹⁰⁴ Gawarecki. *Zabytki miasta W: Przewodnik po Lublinie*. Lublin 1959 s. 98.

¹⁰⁵ Tamże, s. 100.

¹⁰⁶ H. Gawarecki. *Porównawczy opis Lublina z lat 1822 i 1889 Seweryna Liniewskiego*. „Studia i Materiały Lubelskie” 1963 z. 1. s. 259.

ne części oddzielone od siebie alejami¹⁰⁷. Jak można wnosić na podstawie planów Lublina z ok. 1880 r.¹⁰⁸ i z r. 1899¹⁰⁹ projekt ten nie został ściśle zrealizowany, lecz utrzymano jego podstawowe podziały. Bez większych zmian pozostawiono zieleniec przed pałacem gubernatora, natomiast urządzono dwa nowe zieleńce na dawnym placu Musztry: jeden wokół soboru i drugi, z zachodniej strony placu, wzdłuż ul. Czechowskiej (obecnie ul. 3 Maja). Dwa ostatnie otoczono podwójnymi barierami, natomiast ogród gubernatora wraz z pomnikiem Unii pozostał ogrodzony drewnianym parkanem¹¹⁰. Z czasem wypełniony zielenią plac stał się prawdziwą ozdobą miasta. Publiczność nie miała jednak wstępu do żadnego z zieleńców, kontentując się wypoczynkiem na licznych ławkach ustawionych przy brukowanej drodze prowadzącej do gmachu guberni¹¹¹.

W tym czasie nie tylko sam plac ulegał przeobrażeniom. Ostatnie ćwierćwiecze XIX w. przyniosło wzrost uprzemysłowienia Lublina i intensyfikację jego zabudowy. Zwiększony ruch uliczny wymagał przebudowy głównych ulic miasta, co oczywiście dotyczyło i rejonu placu Litewskiego. W r. 1873 poszerzono ulicę i wykonano asfaltowy chodnik przed budynkiem poczty, likwidując znajdujący się tam głęboki rynsztok między jezdnią a wąskim „placem zajazdowym”¹¹². Przed rokiem 1875 poszerzono dalszy odcinek Krakowskiego Przedmieścia, wyburzając mur kapucyński. Zabudowania gospodarcze zasłonięto tymczasowym drewnianym parkanem, natomiast od wschodu kościoła postawiono nowy mur w linii jego fasady¹¹³.

Pierwszy budynek na gruntach pokapucyńskich wybudowano od wschodniej strony kościoła na rogu ulic: Krakowskie Przedmieście i Kapucyńskiej (obecnie ul. Osterwy). Był nim otwarty na początku 1875 r.¹¹⁴ luksusowy hotel „Victoria” projektu budowniczego Józefa Orłowskiego¹¹⁵. Dwupiętrowy budynek hotelu, zwrócony frontem do ul. Krakowskie Przedmieście, posiadał na parterze restaurację i lokale sklepowe. Od tyłu znajdowały się dwie oficyny i dziedzińce: „hotelowy” i „stajenny”¹¹⁶. Kolejne budynki na terenach pokapucyńskich powstały w miejscu klasz-

¹⁰⁷ G. Ciołek. *Ogrody Lublina w XIX wieku*. „Ochrona Zabytków” 1954 nr 3 s. 270.

¹⁰⁸ WAPL pl. m. L. sygn. 8.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. 10.

¹¹⁰ H. Gawarecki, Stanisław Krzesiński: „Dwa wrażenia... czyli Lublin jakim był w roku 1827 i jaki jest w roku 1877”. „Rocznik Lubelski” R. I: 1958 s. 246.

¹¹¹ Tamże.

¹¹² „Kurier Lubelski” nr 8 z 17 X 1873.

¹¹³ „Kurier Lubelski” nr 6 z 15 VIII 1875.

¹¹⁴ „Kurier Lubelski” nr 2 z 22 II 1875.

¹¹⁵ Gawarecki, Gawdzik. *Lublin*. s. 68.

¹¹⁶ „Kurier Lubelski” nr 2 z 22 II 1875.

tornego podwórza i zabudowań gospodarczych, a więc od zachodniej strony klasztoru. Były to dwie czynszowe kamienice ze sklepami na parterze. Pierwsza z nich, trzypiętrowa powstała bezpośrednio przy budynku poczty i istniała już w r. 1877¹¹⁷, druga, przylegająca do niej od wschodu posiadała tylko dwa piętra i w tymże roku 1877 była już poważnie zaawansowana w budowie¹¹⁸. W r. 1879 otrzymał drugie piętro i nową szatę architektoniczną budynek przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 59, róg ulicy Szpitalnej (obecnie ul. Kołłątaja)¹¹⁹.

Przed r. 1880 z zachodniej strony klasztoru pokapucyńskiego wytyczono nową ulicę, łączącą Krakowskie Przedmieście z ul. Wizytkowską (obecnie ul. Pstrowskiego), która ułatwiała dostęp do pozostałych parcel utworzonych z przyklasztornych ogrodów. Ulicę tę nazwano początkowo imieniem gubernatora Liszyna, a potem Gubernatorską (ob. ul. Kościuszki)¹²⁰. W końcu XIX w. zmodernizowano i poszerzono pozostałe ulice otaczające plac Litewski. W latach 1883—1894 przebudowano ul. Powiatową (dziś ulica I Armii W.P.), a w latach 1890—1894 uczyniono to z ulicami: Czeczowską i Radziwiłłowską¹²¹.

Ostatni obiekt, zamykający zarówno sytuacyjnie, jak i plastycznie południową pierzeję placu, powstał już na progu XX w. Był nim wzniesiony w latach 1899—1900 przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 56 róg ul. Szpitalnej (dziś ul. Kołłątaja) imponujący, jak na ówczesne lubelskie warunki, eklektyczny gmach Kasy Przemysłowców Lubelskich, którego autorem był łódzki architekt Gustaw Landau¹²². Silnie zaakcentowany narożnik budynku zwieńczony kopułą z latarnią stworzył mocny akcent plastyczny i dominantę określającą południowo-zachodnie naroże placu.

Na początku XX w., wobec coraz bardziej postępującej likwidacji pod zabudowę prywatnych i klasztornych ogrodów, niemal całkowicie obudowany i starannie utrzymany plac Litewski stanowił miłą dla oka oazę zieleni, położoną przy głównej arterii miejskiej. W r. 1900 ulica ta, na wprost kościoła Kapucynów, została „znacznie poszerzona przez odcięcie części ogrodu gubernatorskiego na całej jego długości” i cofnięcie jego ogrodzenia o „kilka łokci w głąb skutkiem czego utworzyła się dość szeroka aleja, którą od razu wysadzono młodymi jesionami”¹²³. W r. 1905

¹¹⁷ Gawarecki. *Stanisław Krzesiński*. s. 296.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Data ukończenia przebudowy umieszczona jest na budynku.

¹²⁰ M. Buczyński. *Nazwy ulic i placów Lublina*. „Onomastica” 1966 nr 1/2 s. 172.

¹²¹ A. Kierek. *Rozwój przestrzenny m. Lublina 1870—1915* „Rocznik Lubelski”. T. IV: 1961 s. 180.

¹²² Gawarecki. *Zabytki miasta*. s. 104.

¹²³ „Gazeta Lubelska” nr 95 z dn. 28 IV 1900 r.

przeprowadzono dokładną renowację pomnika Unii. Wzmocniono jego fundamenty, a u stóp obelisku wykonano betonową płytę. Pomnik pomalowano, płaskorzeźby pozłożono oraz wycięto zasłaniające go drzewa i krzewy¹²⁴. W r. 1911 wzdłuż wschodniej pierzei placu przeprowadzono ulicę dla pieszych, łączącą Krakowskie Przedmieście z ulicą Radziwiłłowską¹²⁵, wreszcie w r. 1912 rozebrano dotychczasowe drewniane ogrodzenia skwerów, wykonując na ich miejsce niskie ogrodzenia żelazne¹²⁶. Teren zielenców pozostał nadal zamknięty dla publiczności nad czym bolała miejscowa prasa.

Zachodnia ściana placu Litewskiego pozostawała dotąd zabudowana tylko w połowie. Od r. 1886 w jednym z istniejących tu budynków mieściła się filia Banku Państwa. Wobec wzrostu gospodarki kapitalistycznej i zwiększenia ilości operacji finansowych, koniecznością stało się wystawienie nowego budynku. W tym celu w r. 1911 wyburzono neogotycki budynek dawnej Komory Celnej¹²⁷ i częściowo na jego miejscu wzniesiono w latach 1912—1914, według projektu budowniczego gubernialnego W. Sołowiewa, nowy budynek Banku Państwa, utrzymany w duchu petersburskiego empiru¹²⁸. W tym samym czasie zabudowuje się pusty dotychczas odcinek ul. Czechowskiej położony na północ od ul. Powiatowej (dziś ul. I Armii W.P.). Powstają tu wielkie trzy i czteropiętrowe czynszowe kamienice o architekturze wnoszącej w otoczenie placu posmak nowego stylu, jakim jest ówczesnie secesja. Budynki swoją skalą kontrastują z niską i w większości jednopiętrową zabudową pierwszego odcinka tej ulicy.

W ten sposób na początku drugiego dziesięciolecia XX w. zostały zabudowane ostatnie puste parcele w otoczeniu placu Litewskiego. Współczesne życie miejskie ze swymi przejawami wciskało się więc w pozostawione jeszcze tu i ówdzie szczupłe szczeliny. Tuż przed wybuchem I wojny światowej zaczęły powstawać w Lublinie wrotniska, a potem sale kinowe. Jedno z pierwszych wrotnisk zbudowano z północnej strony pałacu Czartoryskich tj. od ul. Radziwiłłowskiej¹²⁹. Budynek ten przyczynił się do dalszej obudowy pałacu, wchłaniając ponadto jego północny alkierz. W r. 1912 salę wrotniska przerobiono na kino, które otrzymało nazwę „Oaza” (późniejsze „Corso”)¹³⁰. W tym samym roku przy ul. Krakowskie Przedmieście nr 50, a więc w obrębie placu, powstaje kino

¹²⁴ Łopaciński, jw. s. 41.

¹²⁵ „Kurier” nr 251 z 1 XI 1911.

¹²⁶ „Kurier” nr 206 z 11 IX 1912.

¹²⁷ „Kurier” nr 139 z 4 VII 1911.

¹²⁸ Gawarecki. *Zabytki miasta*. s. 99.

¹²⁹ „Kurier” nr 149 z 4 VI 1911; nr 251 z 1 XI 1911.

¹³⁰ „Kurier” nr 152 z 9 VII 1912.

„Kultura” (późniejsze „Stylowe”).¹³¹ Trzecią salę kinową projektowano umieścić w zachodniej części klasztoru pokapucyńskiego, z dobudowaniem pomiędzy jego skrzydłami hallu wejściowego i kasy. Autorem projektu zatwierdzonego w r. 1919 do realizacji był architekt Henryk Pa-procki¹³². Wybuch wojny nie pozwolił jednak na realizację tego zamierzenia. Sam klasztor był już wtedy w rękach prywatnych, a jego parter przebudowano na sklepy¹³³.

*

Wybuch I wojny światowej przyniósł zajęcie Lublina przez Austriaków. Dotychczasowa siedziba rosyjskiego gubernatora stała się teraz rezydencją generała-gubernatora austriackiego. Krótki okres okupacji austriackiej nie wniósł istotniejszych zmian tak w zabudowie, jak i w ukształtowaniu przestrzennym placu Litewskiego. Przejawem pozornej niepodległości stało się wystawienie na omawianym placu w r. 1916 kamienia poświęconego 125 rocznicy Konstytucji 3 Maja, oraz płyty Nieznanego Żołnierza¹³⁴. Oba te symboliczne elementy powstały w południowo-zachodniej części placu, a więc przeciwległe do pomnika Unii. W tymże roku dla uczczenia wspomnianej rocznicy przemianowano, przebiegającą z zachodniej strony placu, ul. Czechowską na ul. 3 Maja, a część ulicy Szpitalnej na ul. Kołłątaja¹³⁵. W następnym roku z okazji 100-letniej rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki nazwano jego imieniem dotychczasową ul. Gubernatorską¹³⁶.

*

Po odzyskaniu niepodległości w r. 1918 nie było już nie tylko potrzeby, ale i miejsca na dalszą rozbudowę otoczenia placu Litewskiego. Najistotniejszym więc faktem dla ogólnego wyrazu placu było zburzenie, wznoszącego się na jego środku, symbolu ucisku zaborcy, jakim był prawosławny sobór. Nastąpiło to w latach 1923—1924, a uzyskaną z rozbiórki cegłę użyto do budowy Domu Żołnierza przy ul. Żwirki i Wigury¹³⁷. Po usunięciu gruzów rozebrano żelazne ogrodzenie otaczającego dotąd sobór zieleńca, a teren ten wyżyrowano i ustawiono ławki dla publiczności. Bez zasadniczych zmian pozostawiono dwa boczne zieleńce wewnątrz żelaznego ogrodzenia (il. 4).

¹³¹ Tamże.

¹³² Zachowany projekt — WAPL pl. m. L. sygn. 68.

¹³³ Kierek, jw. s. 199.

¹³⁴ H. Gawarecki. *Zabytki miasta*. s. 99.

¹³⁵ Kierek, jw. s. 185; Buczyński, jw. s. 172.

¹³⁶ Kierek, jw. s. 185; Buczyński, jw. s. 172.

¹³⁷ Gawarecki. *Zabytki miasta*. s. 100.

W dniu 26 VII 1923 r. uległ pożarowi budynek poczty przy Krakowskim Przedmieściu ¹³⁸. Odbudowa gmachu dokonana według projektu architekta Bohdana Kelles-Krauzego została zakończona w roku 1924 ¹³⁹. Zmieniono całkowicie układ funkcjonalny budynku, nadbudowano trzecie piętro, zwieńczając go wysokim murem attykowym z umieszczonymi po bokach kamiennym herbami województwa i miasta, dłuta rzeźbiarki Trzczińskiej-Kamińskiej ¹⁴⁰. W r. 1924 zachodzą też pewne zmiany w obrębie klasztoru pokapucyńskiego, stanowiącego aktualnie własność Zygmunta Rüdigera ¹⁴¹. Między wysuniętymi zachodnimi skrzydłami tego budynku rozpoczęto budowę murowanych parterowych sklepów, a jeszcze przed ich ukończeniem, w oparciu o nowy projekt, nadbudowano nad nimi piętro ¹⁴². Sam kościół kapucynów, zwrócony w 1919 r. prawowitym właścicielom, uzyskał w latach 1924—1928 nadbudowę jednej kondygnacji nad chórem zakonnym, zakrystiami i przylegającą do nich od wschodu kaplicą ¹⁴³. W latach trzydziestych na terenie zieleńca w zachodniej części placu wybudowano podziemny publiczny szalet. Omówiony stan zabudowy nie uległ już istotnym zmianom do końca okresu międzywojennego.

Plac Litewski, zwany już tak oficjalnie, stanowił nadal główny ośrodek życia miejskiego, dzięki istnieniu w jego otoczeniu licznych budynków użyteczności publicznej, siedziby władz miejskich i wojewódzkich, sklepów, kin i lokali konsumpcyjno-rozrywkowych. W byłym gmachu guberni mieścił się Lubelski Urząd Wojewódzki i siedziba wojewódzkiego Komendanta Policji Państwowej ¹⁴⁴. Dawny pałac Komisji Wojewódzkiej, nazywany „Radziwiłłowskim” zajmowało Dowództwo Okręgu Korpusu II i drukarnia państwowa ¹⁴⁵. Pałac Czartoryskich mieścił częściowo zarząd kina „Corso” (dawniej „Oaza”) oraz Polski Związek Urzędników Państwowych ¹⁴⁶. Z drugiej strony placu w byłym Banku Państwa znajdował się teraz Bank Polski, a dawny budynek Komisji Obwodowej mieścił Starostwo Powiatowe i Urząd Śledczy Policji ¹⁴⁷. Licznie odwiedzanym urzędem była nowa poczta. Przyjezdnych ściągaly tu nie tylko dwa duże hotele „Europejski” i „Victoria”, ale także okoliczne pensjonaty.

¹³⁸ Gawarecki. *Dawny Lublin*. „Kurier Lubelski” nr 36 z 12 II 1967.

¹³⁹ Tamże.

¹⁴⁰ Tamże, budynek ten przetrwał bez zmian do dzisiaj.

¹⁴¹ Tamże.

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Hermanowicz, jw. s. 15.

¹⁴⁴ *Ilustrowany przewodnik po Lublinie*. Wyd. PTK, Lublin 1931.

¹⁴⁵ Tamże.

¹⁴⁶ Bober, jw. s. 13.

¹⁴⁷ *Ilustrowany przewodnik*. s. 19.

Sam plac Litewski był ulubionym miejscem spacerów i wypoczynku. Ten stan rzeczy zastał wybuch II wojny światowej w 1939 r.

III

Z uwagi na to, że plac Litewski właściwe ukształtowanie zawdzięcza działalności władz Królestwa Kongresowego, sprowadzonej w tym wypadku do lat 1819—1830, należy więc temu krótkiemu okresowi poświęcić nieco miejsca, rozważając zachodzące tu zjawiska na tle ogólnej działalności władz Królestwa.

Duże znaczenie Lublina, drugiego co do wielkości miasta w Królestwie, żywe zainteresowanie, a nawet bezpośrednia ingerencja władz centralnych w jego przebudowę i rozbudowę sprawiły, że w dokonanych tu przedsięwzięciach można odnaleźć odbicie niemal wszystkich przejawów i odmian działalności urbanistyczno-architektonicznej tego okresu.

Wytyczenie nowego układu komunikacyjnego Lublina było przejawem ogólnej przebudowy ważniejszych dróg państwowych¹⁴⁸, przy czym, nowy przebieg traktu warszawskiego umożliwił urządzenie na omawianym terenie obszernego placu Musztry dla wojska. Tworzenie tego rodzaju placów stanowi również pewnego rodzaju odbicie epoki. Uroczyste przeglądy wojsk i defilady stanowiły niejako nieodłączny składnik ówczesnego życia publicznego większych miast Królestwa. Niewątpliwie, wzorem, nie tyle w sensie formalnym, co ideowym, utworzonego w Lublinie założenia był warszawski plac Saski, który w pierwszych latach Królestwa stanowił główny plac parad wojskowych¹⁴⁹.

Jedną z istotnych cech charakteryzujących działalność urbanistyczną tego okresu było wprowadzanie w obręb założeń urbanistycznych czynnika zieleni w postaci skwerów, parków, zadrzewienia obrzeży placów i ulic, przy czym najczęściej stosowanym gatunkiem drzew była szybko rosnąca topola włoska¹⁵⁰. Takimi właśnie topolami wysadzono główne wjazdy do Lublina oraz nowo utworzony plac Musztry przy Krakowskim Przedmieściu. Wkrótce też po przebudowie dawnego pałacu Lubomirskich na siedzibę władz wojewódzkich, przed jego fasadą utworzono reprezentacyjne, osiowe założenie ogrodowe.

Na przykładzie tego założenia przejawiały się dwie tendencje wystę-

¹⁴⁸ W. Kalinowski, S. Trawkowski. *Uwagi o urbanistyce i architekturze miejskiej Królestwa Kongresowego w pierwszej połowie XIX wieku*. „Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki”. 1956 z. 1. s. 94.

¹⁴⁹ S. Bystron. *Warszawa*. Wyd. Ludwika Fiszera. Warszawa brw. s. 192.

¹⁵⁰ Kalinowski, Trawkowski, jw. s. 99.

pujące ówczasie w projektowaniu zieleni: jedna z nich kontynuowała jeszcze formy promieniste wywodzące się z tradycji barokowych, druga zaś stosowała założenia romantyczno-sentymentalne i krajobrazowe, oparte na wzorach angielskich¹⁵¹.

W Lublinie na placu Litewskim do pierwszego typu założeń należało osiowe trójpromienne rozplanowanie zielenca przed pałacem Komisji Wojewódzkiej, uwidocznione na planie miasta z r. 1823¹⁵². Założenie to, zaprojektowane wraz z pałacem przez J. Stompfa, nie zostało zrealizowane — ustąpiło miejsca innemu, odpowiadającemu już drugiej tendencji, posiadającemu również osiową, ale swobodną i płynną formę owalu¹⁵³.

Podobna sytuacja panowała również w twórczości architektonicznej tego okresu, gdzie występowało wzajemne przenikanie się cech formalnych różnych stylów historycznych sprowadzających się w zasadzie do dwóch głównych nurtów: klasycyzmu i romantyzmu¹⁵⁴. Pierwszy z nich miał zdecydowaną przewagę, stanowiąc oficjalną formę architektury Królestwa.

Tego typu architekturę reprezentował wzniesiony w latach 1823—24 gmach Komisji Województwa Lubelskiego projektu J. Stompfa, mimo że na jego ukształtowanie w dużym stopniu rzutowała barokowa bryła pałacu Lubomirskich. Otrzymał on (charakterystyczną dla wielu ówczesnych budynków państwowych) szatę architektoniczną sprowadzoną głównie do wydatnego boniowania dolnych partii budynku oraz wydatnego gzymsu na krokwistynach. Rzadziej spotykanym elementem była tu tralkowa attyka, wieńcząca zarówno główny budynek, jak i wystawione po jego bokach oficyny. Jakby echo baroku stanowiły uszakowate obramienia okien pięter pałacu.

W tym samym klasycystycznym duchu utrzymany został wzniesiony w 1826 r. nowy pomnik Unii Lubelskiej, któremu nadano formę żelaznego obelisku, a zamieszczone na nim symboliczne postacie kobiece przyodziano w udrapowane antyczne szaty.

W rejonie placu Litewskiego przejawiał się także drugi — romantyczny nurt architektonicznej twórczości Królestwa, reprezentowanej w tym przypadku przez neogotyki. Styl ten, stosowany ówczasie raczej w budowlach prywatnych, tutaj wystąpił jako zewnętrzny wyraz całego zespołu budynków państwowych, wzniesionych przed r. 1826 z zachodniej strony placu Musztry. Usytuowany w środku tego zespołu parterowy budy-

¹⁵¹ Tamże, s. 69.

¹⁵² Plan Lublina z roku 1823 ze zbiorów T.O.n.Z.neg. IS PAN Warszawa nr 8440.

¹⁵³ Uwidoczniony już na planie Lublina W. Ziółkowskiego z r. 1827 — Kopia z r. 1847 WAPL pl. m. L. sygn. 1.

¹⁵⁴ Kalinowski, Trawkowski, jw. s. 69.

nek Wagarni ze składem towarów był architektonicznie mało ciekawy. Natomiast, jak już wspomniano, dwa skrajne jednopiętrowe budynki Komory Celnej i Komisji Obwodowej, zwieńczone wysokimi attykami, odznaczały się na ogólnym tle architektury romantycznej tego okresu dużą oryginalnością. Dzięki tym właśnie budynkom oraz opatrzonemu podobną attyką gmachowi więzienia na Zamku, neogotyck lubelski bywa nazywany „narodowym”¹⁵⁵. Jak wykazano, przedstawione elementy przestrzenne i architektoniczne, które złożyły się na pierwszy wyraz plastyczny dzisiejszego placu Litewskiego były reprezentatywne tak dla ducha czasu, jak i działalności urbanistyczno-architektonicznej pierwszego okresu Królestwa Kongresowego.

DER LITAUER PLATZ IN LUBLIN

GESCHICHTE SEINER ARCHITEKTONISCHEN GESTALTUNG

Zusammenfassung

Der Litauer Platz in Lublin wurde in den zwanziger Jahren des XIX Jh. angelegt. Er ist auf dem Gelände der einstmaligen Krakauer Vorstadt situiert, am Haupttrakt, der heute den Namen: ul. Krakowskie Przedmieście (Krakauer Vorstadt Str.) trägt. Der Name des Platzes geht aus einer Überlieferung hervor, wonach da im Jahre 1569 Litauer, die nach Lublin zu einer Tagung des Sejm kamen, ihr Lager aufgeschlagen haben sollten.

Eine Tatsache von wesentlicher Bedeutung, die diesen Platz mit den damaligen Geschehnissen in Verbindung bringt, war die Errichtung, auf angeführtem Terrain, eines Denkmals zur Erinnerung an die Union Polens mit Litauen — der erste jedoch dokumentarisch bestätigte Bau auf diesem Gelände war ein Gehöft des Woiwoden von Lublin, des Mikołaj Firlej (gest. 1588), das seit Anfang des XVII Jh. den Familien Ostrogski-Zasławski gehörte.

Die räumliche Form, die der eigentlichen Anlegung des Platzes vorausging, war die Gabelung zweier Trakte, von denen einer, nach Westen auslaufend, die heutige Krakowskie Przedmieście Str. bildet, der andere von ihr nach Nord-Westen abzweigend, zum Strassenzug führte, der noch zu Anfang des XIX Jh. der „Warschauer“ genannt wurde. Diese Gabelung durchschnitten eine im zweiten Jahrzehnt des XVII Jh. errichtete Linie von Erdwällen mit einem gemauerten Tor auf der Achse der Krakowskie Przedmieście Str. wobei diese Wälle hier einen, seiner Art dreieckigen „Platz auf dem Scheidewege“ bildeten. In der Epoche des Barocks erhielt dieser Platz seinen fast vollständigen architektonischen Ausbau; auf seiner Westseite, hinter den Wällen, errichtete man Klosterbauten mit Kirche und Spital der Bonifratres Mönche (1653) und auf den drei Parzellen, die von Norden den Platz umgeben, entstehen (wahrscheinlich gegen Ende des XVII Jh.) die Paläste der: Potocki, Lubomirski (aus dem früheren Gehöft der Firlej umgebaut),

¹⁵⁵ A. Miłobędzki. *Zarys dziejów architektury w Polsce*. Warszawa 1963 s. 217.

wie auch der Sieniawski (heute nach dessen späteren Besitzern, Czartoryski-Palais benannt). Die Südwand des Platzes ist von einem geräumigen Grundstück der Kapuziner samt Kloster und Kirche beherrscht (Karol Bay 1726—33), erbaut aus Mitteln der Stiftung des Fürstenpaares, der Maria Anna, geb. Lubomirski, und des Paweł Karol Sanguszko. Zu dieser Zeit werden die Reste der Erdwälle wie auch erwähntes Wehrtor, abgetragen. Auf diesem erwähnten Platz befand sich um die Wende des XVIII/XIX Jh. der „Holzmarkt“. Dieser Tatbestand schliesst den Zeitabschnitt der spontanen Entwicklung und des Ausbaus des Platzes an sich, wie auch der sich ausweitenden Vorstädte Lublins, ab.

Eine planmässige Entwicklung der Stadt bringen bereits die ersten Jahre Kongresspolens mit sich. Im Rahmen einer Neuregelung Lublins trassierte man u. a. einen neuen Verlauf der Warschauer Trasse, und auf dem uns interessierenden Gelände bildete man eine Kernanlage für das zukünftige Zentrum Lublins. In den Jahren 1819/20 riss man die Gebäude der Bonifratres nieder (Der Vernichtung unterlag bei dieser Gelegenheit das alte Denkmal der Union von 1569) und an seiner Stelle entstand ein grosser Militärexerzierplatz. Im Umgebauten früheren Lubomirski-Palais (Jan Stompf 1823—24) brachte man den Sitz der Bezirksbehörde, die sog. Woiwodschafskommission, unter, und noch vor dem Jahre 1826 errichtete man an der Westseite des Exerzierplatzes die im neugotischen Stil gehaltenen Gebäude der „Zollkammer“, der „Stadtwaage mit Lager“ und der „Kreiskommission“. Vor dem Palast der Bezirkskommission bis zur Krakowskie Przedmieście Str. legte man eine ausgedehnte, axiale Gartenanlage an, inmitten der man (1826) ein neues Denkmal der Union von Lublin errichtete. Im Jahre 1829 vernichtete eine Feuersbrunst das Palais der Kommission, das in der bis auf den heutigen Tag erhaltenen Form, wieder aufgebaut wurde (H. Marconi 1829—30). Die bis zum Jahre 1839 realisierten Unternehmen der Behörden des Königreichs bestimmten die Grösse und auch Bedeutung des heutigen Litauer Platzes.

Die darauffolgenden Jahre brachten eine weitere Intensivierung seines Ausbaus mit sich — hauptsächlich mit Bauten des Allgemeinwohls. Zuerst legte man die Baugestaltung der Nordwand des Platzes fest, die man mit dem sog. „Gouvernement-Gebäude“ (Julian Ankiewicz 1860—62) ergänzte. Die Ostwand, wo bisher nur das frühere Czartoryski-Palais stand, erhielt einen architektonischen Rahmen in Gestalt des „Europejski“ Hotel (Ludwik Szamota 1865—67). In der Mitte des Litauer Platzes errichtete man einen orthodoxen Dom, zur Erhöhung des Hl. Kreuzes (Gen. Chlebnikow 1874—76) und legte zwei neue Grünanlagen an: eine um den Dom herum, die andere im westlichen Teil des Platzes. Der südliche Strassenzug (Abschnitt der Krakowskie Przedmieście Str.) wurde bis zum Ende des XIX Jh. vollends ausgebaut. Im Jahre 1848 fand im Gebäude Nr 52 das Postamt Unterkunft, wofür man bereits im Jahre 1861, unter der Nr 50, ein neues, grösseres Gebäude errichtete. Nach der Kassation der Klosterorden in den Jahren 1864—66 parzellierte man für Bauzwecke das Grundstück der Kapuziner. Es entstehen hier in zitierter Reihenfolge: das „Victoria“ Hotel (Józef Orłowski 1875), nachher (um 1876—77) zwischen dem Kloster und dem neuen Postgebäude zwei Mietshäuser (Nr 46 u. 48). Abschliessend wird diese Seite des Platzes durch ein eklektisches Gebäude der Lubliner Industriellen—Kasse (Gustaw Landau 1899—1900), ausgefüllt. Eine abgeschlossene architektonische Lösung erhielt als letzte die Westwand des Platzes — die Czechowska Str. (heute 2 Maja Str.), wo man nach der Abtragung der einstigen Zollkammer das Gebäude der Staatsbank (W. Sołowiew 1912—14), errichtete. Zur selben Zeit wird der weitere Abschnitt

dieser Strasse ausgebaut, wo eine Reihe von Mietshäusern im Sezessionsstil entsteht. Im Jahre 1916, während der österreichischen Okkupation, errichtete man im nordwestlichen Teil des Platzes einen Gedenkstein in Erinnerung an die 125. Wiederkehr des Jahrestages der 3. Mai Konstitution, wie auch eine Gedenkplatte zu Ehren des Unbekannten Soldaten. Nach der Wiedererlangung der Unabhängigkeit Polens haben nur noch sehr geringe Änderungen Platz genommen, nämlich: man trug die orthodoxe Kirche auf dem Platze ab (1923—24), und baute nach der Feuersbrunst das Postgebäude (Bohdan Kelles-Krause) um. Die hier dargestellte Situation dauerte bis zum Ausbruch des Krieges im Jahre 1939, d. i. bis zu dem Zeitpunkt mit dem der Artikel abschliesst.

Übersetzt von Franciszek Buhl